

DE OUDE TALEN VAN TURKIJE

Een intrigerende lappendeken

Alwin Kloekhorst

Overall in Turkije zijn sporen te vinden van de rijke geschiedenis van het land. Of het nu gaat om archeologische opgravingen, oude gebouwen of allerlei prachtige objecten in musea: het is duidelijk dat Turkije in de loop der eeuwen, millennia zelfs, vele grote beschavingen heeft gehuisvest die indrukwekkende en bijzondere materiële resten hebben nagelaten. Ook de talen die er ooit gesproken zijn hebben hun sporen nagelaten, en die talige geschiedenis blijkt al even rijk en bijzonder. Een van de aspecten die de Turkse taalgeschiedenis zo bijzonder maakt is dat in dit gebied het schrift al vroeg werd geïntroduceerd: de oudste geschriften die overgeleverd zijn, stammen uit ca. 1950 v.Chr. Dit betekent dat we de taalgeschiedenis van Turkije over een onafgebroken periode van bijna vierduizend jaar kunnen volgen.

In die periode hebben veel (etno-)linguïstische groepen de revue gepasseerd. Dit heeft te maken met het feit dat Turkije in letterlijke zin een brug vormt tussen Europa en het Midden-Oosten: de enige route over land tussen deze twee regio's loopt door Turkije. Zeker toen in Mesopotamië (het huidige Irak) de eerste stadstaatjes ter wereld ontstonden en deze regio zich ontwikkelde tot het meest welvarende gebied van die tijd, probeerden veel bevolkingsgroepen zich vanuit Europa, via Anatólië, naar het oosten te verplaatsen om een graantje van die rijkdom mee te pikken. Later, vanaf de Grieks-Romeinse periode, toen juist Europa het rijkste gebied werd, verliepen de migraties eerder in omgekeerde richting, vanuit het oosten naar het westen – en weer was Turkije het gebied waar doorheen getrokken werd. In die zin passen de recente vluchtelingenstromen vanuit het Midden-Oosten naar Europa, via Turkije, in een traditie die al millennia oud is.*

Veel van de bevolkingsgroepen die Turkije door de eeuwen heen bevolkten en daar kleinere of grotere rijken hadden, hebben talige spo-

Richard Staring
schrijft in deze
bundel over
migranten in
het hedendaagse
Istanbul.

ren nagelaten in de vorm van geschriften of inscripties. In dit artikel wil ik aan de hand van die sporen de taalsituatie in Turkije in het tweede en eerste millennium v.Chr. bespreken.

De oudste bronnen

De alleroudste teksten die we uit Turkije kennen zijn handelsdocumenten die in spijkerschrift op kleitabletten werden geschreven. Ze zijn gevonden in Kültepe (oude naam: Kaniš), een archeologische vindplaats in Centraal-Turkije (bij het huidige Kayseri). Deze teksten, waarvan er zo'n drieëntwintigduizend zijn gevonden, stammen uit de periode 1950-1720 v.Chr., en zijn geschreven in het Oud-Assyrisch, een dialect van het Akkadisch. Die taal is echter niet inheems in Turkije: het is de taal van Aššur, een stad aan de Tigris in wat nu Noord-Irak is. Handelaren uit deze stad hadden in Turkije verschillende handelsposten gesticht, en een daarvan lag in Kaniš. Ze woonden er en dreven handel, en hun administratie hielden ze bij in hun eigen taal, op kleitabletten. De lokale bevolking had waarschijnlijk haar eigen manier van administratie bijhouden, namelijk op hout, dat ze met een eigen hiërogliefenschrift beschreven. Omdat hout in de loop der tijd vergaat, zijn deze documenten niet overgeleverd. We kennen dan ook geen geschriften in de lokale taal van Kaniš. Toch geven de Oud-Assyrische kleitabletten informatie over deze taal. Ze bevatten namelijk de namen van honderden individuen uit Kaniš, waarvan het overgrote gedeelte een Hittitischtalige achtergrond heeft. Dat past goed bij het gegeven dat er in de Oud-Assyrische teksten Hittitische leenwoorden opduiken. Deze twee bronnen van informatie wijzen erop dat in Kaniš in deze periode Hittitisch gesproken werd.

Het Hittitische Rijk

Dat we die namen en leenwoorden uit de Oud-Assyrische documenten als Hittitisch kunnen identificeren, komt doordat we deze taal heel goed

kennen van documenten uit latere tijd. In de periode van ca. 1650-1180 v.Chr. werd het grootste gedeelte van Turkije gedomineerd door het Hittitische Rijk, waarvan Hattuša (het huidige Boğazkale, in de buurt van Yozgat) de hoofdstad was. In de ruïnes van deze stad zijn een eeuw geleden de koninklijke archieven van de Hittieten opgegraven. De ongeveer dertigduizend (fragmenten van) kleitabletten vormen de belangrijkste bron over de geschiedenis van Anatolië in deze periode. Niet alleen vertellen ze over de toenmalige geopolitieke situatie, ze geven ook een indruk van het religieuze, culturele en talige landschap in die tijd.*

De belangrijkste taal uit die periode is het Hittitisch, de taal van het Hittitische hof, en de taal waarin de koning met zijn ondergeschikten communiceerde. Ook taalkundig gezien is Hittitisch een belangrijke taal, omdat het tot de Indo-Europese taalfamilie behoort, en dus verwant is aan oude talen als het Grieks, Latijn en Sanskriet (de oude heilige taal van India), maar ook aan moderne talen als Russisch, Hindi, Spaans, Frans, Engels en Nederlands. Bijvoorbeeld: het Hittitische woord voor ‘wie’ is *kwis* (vergelijk het Latijnse *quis* ‘wie’), het Hittitische woord voor ‘water’ is *wātar*, en als een Hittiet wilde zeggen ‘ik eet’, dan zei hij *ētmi*. Wat het Hittitisch extra bijzonder maakt, is dat er binnen de grote Indo-Europese taalfamilie geen enkele andere taal is waarvan zulke oude documenten bewaard zijn. Ook heeft het Hittitisch zeer archaïsche taalkenmerken behouden, die het rechtstreeks uit de Proto-Indo-Europese moedertaal overgeërfd heeft. Hittitisch kan dus gezien worden als een soort oudtante van alle andere Indo-Europese talen. Omdat het oorspronkelijke thuisland van de Indo-Europese taalfamilie zeer waarschijnlijk Zuid-Rusland was, moet de aanwezigheid van het Hittitisch in Turkije een gevolg zijn van migratie. We kunnen daarom aannemen dat de sprekers van (een voorstadium van) het Hittitisch in de periode 4000 tot 3000 v.Chr. vanuit Zuid-Rusland, via de Balkan, Anatolië binnengetrokken zijn, waarschijnlijk aangetrokken door verhalen over de rijkdom van Mesopotamië. De verslagen over campagnes door latere Hittitische koningen in Mesopotamisch gebied, vooral de plundering van Babylon door Muršili I in 1595 v.Chr., passen in dit beeld.

Willemijn Waal gaat in haar bijdrage in op deze kleitabletten en de literaire composities die op sommige tabletten staan. Voor een foto van een Hittitisch kleitablet, zie afb. 1 in haar artikel.

Naast het Hittitisch vinden we in de archieven van het Hittitische koninkrijk ook andere talen. Zo zijn er rituele teksten in het Palaïsch en Luwisch, beide zustertalen van het Hittitisch. Er zijn teksten in het Ḫattisch en Hurritisch, beide niet aan het Hittitisch verwant. Of ze verwant zijn aan andere talen is omstrede. Een andere taal die in de Hittitische archieven is aangetroffen, is het Akkadisch, de internationale lingua franca uit die tijd: de Hittitische koning gebruikte deze taal om met zijn collega's uit Mesopotamië en Egypte te corresponderen.

In het Hittitische koninkrijk werd niet alleen in spijkerschrift geschreven. Ook gebruikte men een eigen hiërogliefenschrift (dat overigens niet verwant is aan het Egyptische hiërogliefenschrift, maar het resultaat is van een inheemse ontwikkeling). Dit schrift werd gebruikt voor inscripties op stèles en rotswanden, en lijkt voor communicatie met het gewone volk bedoeld te zijn. In hoeverre dit betekent dat veel mensen geletterd moeten zijn geweest is onder wetenschappers een zeer omstrede vraag. Het interessante aan deze hiëroglifische inscripties is dat ze in het Luwisch geschreven zijn, en niet in het Hittitisch. Dit geldt ook voor de paar hiëroglifische inscripties die we uit de Hittitische hoofdstad kennen. Met andere woorden, het Hittitisch was de taal van het hof en de administratie, en werd alleen in het spijkerschrift geschreven, terwijl men voor communicatie met de bevolking hiëroglifische inscripties in het Luwisch gebruikte. Dit lijkt erop te wijzen dat het gewone volk in deze periode grotendeels Luwischtalig was, en dat het Hittitisch vooral een elitetaal was.

Het eerste millennium v.Chr.

Rond 1180 v.Chr. gaat het Hittitische Rijk ten onder; waarschijnlijk wordt de combinatie van een burgeroorlog, hongersnood en invallen door verschillende groepen van buiten het rijk de Hittieten fataal. Met de val van het Hittitische Rijk verdwijnt het spijkerschrift uit Centraal-Turkije. Wat wel bewaard blijft is het Luwische hiërogliefenschrift, dat tot in de zevende eeuw v.Chr. gebruikt werd voor inscripties op stèles en rots-

Afb. 1: Luwische hiërogliefen op een stèle (Tell Ahmar, tiende-negende eeuw v.Chr.) uit het Nationaal Museum in Aleppo (foto: Alwin Kloekhorst)

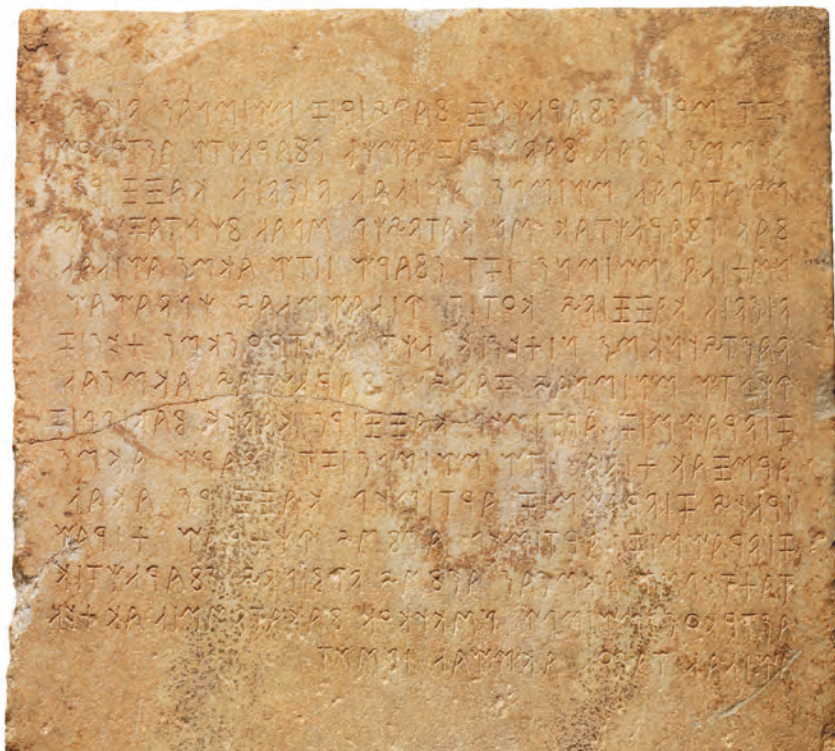
wanden, maar ook voor bijvoorbeeld brieven, die op kleine loden stripjes worden geschreven. Die hiëroglifische inscripties vinden we vooral in Zuidoost-Turkije (het gebied van Adana, Gaziantep, Maraş) en Noordwest-Syrië (Aleppo, Hama), in stadstaatjes die we ‘Neo-Hittitisch’ noe-

men. De inwoners van deze staatjes zijn cultureel en religieus gezien duidelijke afstammelingen van het grote Hittitische Rijk, maar spreken Luwisch in plaats van Hittitisch.

In West- en Centraal-Turkije hebben we een paar eeuwen lang weinig zicht op wat er gebeurt, doordat er geen bronnen zijn teruggevonden uit die periode. Pas vanaf ongeveer de achtste eeuw v.Chr. wordt het alfabetschrift gebruikt in inscripties, en kunnen we de geopolitieke en talige situatie in deze gebieden wat beter volgen. In het westen van Turkije vinden we in die tijd verschillende rijkjes, die allemaal hun eigen taal spreken en hun eigen variant van het alfabet gebruiken. Ten oosten van Izmir ligt het Lydische Rijk, met als hoofdstad Sardis, bekend vanwege zijn enorme rijkdom en het feit dat daar de eerste munten zijn geslagen. Ten zuiden van Lydië vinden we het Karische Rijk, bekend doordat een van zijn koningen, Mausolos, zich onsterfelijk maakte door het naar hem genoemde *mausoleum* in Halikarnassos (het huidige Bodrum) te laten bouwen – een van de zeven wereldwonderen uit de klassieke oudheid. In het bergachtige gebied tussen Fethiye en Antalya lag Lycië, dat lange tijd zijn eigen cultuur wist te behouden. De talen van deze rijkjes – Lydisch, Karisch en Lycisch – kennen we uit inscripties in alfabetschrift. Ze zijn alle drie nauw verwant aan het Luwisch, en dus ook Indo-Europees. Het Lydisch en het Karisch werden vooral in het binnenland gesproken. De Turkse westkust telt in deze periode namelijk een groot aantal Griekse steden, door kolonisten gesticht, waar men Grieks spreekt.

In Centraal-Turkije vinden we vanaf de achtste eeuw v.Chr. het Frygische Rijk, dat vooral bekendheid geniet uit de mythische verhalen over een van zijn koningen, Midas, die alles wat hij aanraakte in goud zou hebben veranderd.* De Frygische taal is eveneens Indo-Europees, maar behoort niet tot dezelfde tak als het Hittitisch, Luwisch en de andere zogenoemde Anatolische talen. Het Frygisch is juist nauw verwant met het Grieks. Men neemt dan ook aan dat het Frygisch oorspronkelijk uit de Balkan stamt, en Turkije na 1200 v.Chr. is binnengekomen. Waarschijnlijk hebben de Frygiërs voor hun oversteek vanuit Europa gebruikgemaakt van het machtsvacuüm na de val van het Hittitische Rijk.

Zie ook de bijdrage van Filiz Songu over Emilie Haspels, die een standaardwerk over het Frygische Rijk schreef.

Afb. 2: Lydische inscriptie in het Lydische alfabet uit Sardis, zesde eeuw v.Chr. (bron: Metropolitan Museum of Art, inv.nr. 26.59.7, CC0 1.0)

In Oost-Turkije, in het gebied rond de stad Van, vinden we van de negende tot de zesde eeuw v.Chr. het koninkrijk Urartu, waar Urartees gesproken werd, een zustertaal van het Hurritisch, dat we uit het tweede millennium v.Chr. kennen. Het Urartees is overgeleverd in een paar inscripties in spijkerschrift, dat in dit gebied veel langer in gebruik was dan in de rest van Turkije. In Urartu werd waarschijnlijk ook een voorloper van het Armeens gesproken, dat pas vanaf de vierde eeuw n.Chr. voor het eerst geschreven werd. Armeens is een Indo-Europese taal die nauw verwant lijkt te zijn aan het Frygisch en het Grieks. Het zou dus goed kunnen dat de sprekers van deze taal in dezelfde periode Turkije binnengetrokken zijn als de Frygiërs, en zich, vanaf de Balkan via voormalig Hittitisch gebied, uiteindelijk in Oost-Turkije en het huidige Armenië gevestigd hebben.

Het einde van de grote diversiteit

De grote taaldiversiteit waarvan in Anatolië in het eerste millennium v.Chr. sprake is, houdt uiteindelijk op te bestaan. Daar zijn verschillende factoren verantwoordelijk voor. Vanuit het oosten dringt het Aramees op, de lingua franca van het Neo-Assyrische Rijk en later ook van het Perzische Rijk, dat in de zesde eeuw v.Chr. grote delen van Turkije veroverd. Tegelijkertijd trekt vanuit de kuststreken het Grieks steeds meer landinwaarts, een tendens die enorm versterkt wordt wanneer Alexander de Grote in de vierde eeuw v.Chr. Turkije inneemt. Vanaf dat moment raakt Turkije steeds meer gehelleniseerd. Deze ontwikkeling zet zich in het Romeinse en latere Byzantijnse Rijk door. Dit betekent overigens niet dat de oude talen van Turkije overal meteen opgegeven worden. In het Turkse binnenland zijn inscripties in het Frygisch teruggevonden die dateren uit de eerste eeuwen n.Chr., en ook wat sporen van talen die met het Luwisch verwant lijken te zijn geweest. Maar het is de vraag hoelang die talen standgehouden hebben. Het is goed mogelijk dat alle overblijfselen van de oude talen uit het eerste en tweede millennium v.Chr. al door het Grieks overlopen waren voordat de Turken binnenvielen en de grote Turkificatie van het gebied begon.